

Головащенко С. І.

**Західна біблійна наука та освіта
очима професорів Київської
духовної академії
(друга половина XIX —
початок XX ст.)**

Досі недослідженими залишаються практики інтеграції до європейського біблієзнавчого контексту, реалізовані представниками київської духовно-академічної школи. Розпочнемо аналіз специфічного роду професійної комунікації та форми входження до європейського дослідницького контексту — критико-бібліографічних оглядів та рецензій. Цей важливий жанр науково-богословської біблієзнавчої літератури виокремився в КДА, насамперед, завдяки публікації в академічній журнальній періодиці.

За свідченнями одного з літописців КДА, систематичне бібліографічне та реферативне опрацювання іноземних праць пов'язане з педагогічними ініціативами викладача, а згодом ректора КДА єп. Філарета (Філаретова)¹. Ще одним дослідником-академістом, автором бібліографічних оглядів став вихованець КДА Харисим Орда (згодом єп. Іриней)². Праця Х. Орди в 1860-х рр. збіглася з поступовим посиленням контакту з західною критичною літературою зі Святого Письма. Початок самоусвідомлення православної біблійної науки (1860–1870 рр.) супроводжувався в духовно-академічному середовищі відвертою артикуляцією

¹ Корольков И. Н. (1882b). Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА (Речь, произнесенная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1882 г.) // Труды Киевской духовной академии. 1882. № 12. С. 11, 20–21, 40–42.

² Орда Х. М. (1864a). Обзорение иностранной духовной литературы: Учение о человеке на основании Божественного Откровения. Соч. генерала фон Рудлофа // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 229–236; Его же. Обзорение иностранной духовной литературы: Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. Соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 237–244; Его же (1864c). Обзорение иностранной духовной литературы: Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 244–252; Его же. Обзорение иностранной духовной литературы: Элементарная и критическая история Иисуса. Соч. Пейра. Париж, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 252–260.

потреби в розвитку біблійної апологетики та приготуванні місцевих дослідників до вирішення апологетичних завдань³.

Позицію провідних київських православних інтелектуалів-академістів щодо контакту із західною біблійно-богословською думкою висловив відомий біблієзнавець проф. Стефан Сольський: «Побоювання, що критичне вивчення книг Святого Письма може бути здійснене лише на шкоду знайомству з їхньою позитивною стороною, навряд чи є обґрунтованим. Свідоме засвоєння їхньої позитивної сторони може досягатися лише за умов ґрунтовного наукового аналізу існуючих негативних критичних поглядів на неї»⁴.

Основні форми «негативної» біблійної критики та апологетичну реакцію на неї на Заході в кількох нарисах 1860-х — 1870-х рр. вперше систематично описав проф. С. Сольський⁵. На підставі цього досвіду і в пізніші часи київські дослідники Біблії спиралися у своїх оглядах і рецензіях на «поміркований» напрям у західній біблійній науці, об'єктивно апологетичний. Визнаючи необхідність історичної та літературної критики біблійних книг, цей напрям, водночас, прагнув зберегти згоду з церковною традицією в поглядах на основні пункти біблійної історії. У західній біблійній апологетиці, бодай і поміркованій, київські дослідники виділяли: захист історичної достовірності змісту біблійних оповідань; визнання дії «супранатурального» чинника біблійної історії; прийняття саме традиційного порядку викладу послідовності подій біблійної історії, узгодженого з церковним викладом⁶.

Характеристики ідейних і методологічних еволюцій західного біблієзнавства, сформульовані свого часу проф. С. Сольським, згодом створили певну оціночну стратегію для сприйняття закордонних творів в жанрі критико-бібліографічних публікацій. Ця стратегія, окрім самого Сольського, найповніше була реалізована в оглядах і рецензіях Харисима Орди, Арсенія Царевського, Володимира Рибінського, Димитрія Богдасhevського, Олександра Глаголева. Наведемо деякі загальні параметри та

³ Михаил (Лузин), еп. Столетие из истории толкования Библии у нас в России. Годичный акт МДА 1 октября 1877. 1878. С. 28; Корольков И. Н. Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной академии» (1860–1879) [продолжение] // Труды Киевской духовной академии. 1881. № 7. С. 336–338; Флоровский Г., прот. Пути русского богословия (О. Платонов, ред.). М.: Институт русской цивилизации, 2009. С. 448–450.

⁴ Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? Труды Киевской духовной академии. 1887. № 3. С. 360–361.

⁵ Сольский С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики [окончание] // Труды Киевской духовной академии. 1866. № 12. С. 499–502; Его же. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету и история происхождения ветхозаветных книг // Труды Киевской духовной академии. 1870. № 9. С. 599–600; Его же. Из лекций по Новому Завету // Труды Киевской духовной академии. 1877. № 8. С. 274–275, 280–284.

⁶ Рыбинский В. П. Библейская ветхозаветная критика // Труды Киевской духовной академии. 1908. № 12. С. 612–613.

кого сприйняття, перш ніж більш детально аналізувати структуру, тематику та зміст цього масиву творів.

Підтверджуючи оцінки проф. Сольського, в оглядах і рецензіях 1880-х — першої декади 1900-х рр. автори-рецензенти визначали напрями «апологетичний» («ортодоксальний», «консервативний»); «критичний» («тенденційно-критичний», «негативна критика», «грубо-раціоналістична точка зору»); а також «середній напрям»⁷. В структурі закордонних біблійознавчих досліджень виокремлювалися: біблійна ісагогіка з критикою тексту, біблійні давні мови, біблійна історія, хронологія, географія, археологія, біблійне богослов'я та екзегеза⁸. Окрім теоретичного дослідження Біблії, важливою на Заході була постановка «практичних богословських завдань» та пов'язана з цим «практична екзегеза» біблійного тексту⁹.

Київські огляди, присвячені західним дослідженням Старого Завіту, демонстрували актуальність для православного біблійознавства кількох методологічних питань. Так, в центрі уваги залишалося порушене раціоналістичною критикою («графо-вельгаузенівською школою») питання про межі застосування принципів історизму, еволюціонізму та методів історичної критики в дослідженні Старого Завіту і, ширше, цілої Біблії. Зокрема, сумніви в історичній достовірності біблійних повідомлень, їхня міфологізація¹⁰; утвердження історичної давності профетизму та проро-

⁷ Его же. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1899 год // Труды Киевской духовной академии. 1900. № 6. С. 287–288; Царевский А. С. (1882а). Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1882. № 4. С. 341, 349; Его же. Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1883. № 9. С. 109, 113; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 5. С. 108; Его же. Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 11. С. 478, 492.

⁸ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 5. С. 103–123; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 12. С. 559–586; Его же. Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 4. С. 580–602; Его же. Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 11. С. 470–504.

⁹ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1882. № 4. С. 351–352.

¹⁰ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1882. № 4. С. 344–345; Его же. Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1883. № 9. С. 110; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 5. С. 110; Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год // Труды Киевской духовной академии. 1898. № 3. С. 430.

чої літератури перед літературою законодавчою¹¹ спонукали раціоналістів до переосмислення питань походження, датування та достовірності не лише П'ятикнижжя, але й історичних, пророчих та повчальних книг Старого Завіту¹². Також старозавітні студії актуалізували питання про раціональну перевірку біблійних повідомлень даними конкретних наук: асиріології, єгиптології та взагалі стародавньої історії¹³, астрономії¹⁴, філософської, релігійної та культурологічної компаративістики¹⁵.

Структура закордонних новозавітних досліджень досліджуваного періоду демонструвала боротьбу ортодоксів проти поглядів «нової тюбінгенської школи». Для православних дослідників-апологетів були важливими питання походження й авторства Євангелій, книги Діянь апостольських і апостольських послань, їх автентичності, історичної достовірності їх змісту¹⁶. А, наприклад, відгуки на деякі критичні версії євангельської історії (від Д. Штрауса, Е. Ренана, їхніх послідовників або

¹¹ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1883. № 9. С. 112–113, 116; Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1899 год // Труды Киевской духовной академии. 1900. № 6. С. 297–298.

¹² Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1883. № 9. С. 120; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 5. С. 119; Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1898 год // Труды Киевской духовной академии. 1899. № 5. С. 135–136; Его же. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год // Труды Киевской духовной академии. 1898. № 3. С. 444.

¹³ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1883. № 9. С. 117–118; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 5. С. 112–116; Его же. Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 4. С. 578–579; Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1898 год // Труды Киевской духовной академии. 1899. № 5. С. 125; Его же. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год // Труды Киевской духовной академии. 1905. № 5. С. 124–126.

¹⁴ Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год [окончание] // Труды Киевской духовной академии. 1905. № 11. С. 423–425.

¹⁵ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1882. № 4. С. 347; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 5. С. 110–111; Его же. Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Ветхий Завет // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 4. С. 585.

¹⁶ Царевский А. С. Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1882. № 10. С. 208–209, 211, 215–216; Его же. Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1883. № 12. С. 688–690, 694–695, 698–699; Его же. Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1884. № 12. С. 577–585; Его же. Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 11. С. 477–491, 492–494; Его же. Библейская литература истекшего 1886 года на Западе. Новый Завет // Труды Киевской духовной академии. 1887. № 3. С. 431–433, 435, 442, 448–454.

супротивників) відображали не лише наукову чи богословсько-апологетичну, але й соціально-політичну контрверсійність таких праць¹⁷.

Окрім річних бібліографічних оглядів іноземної літератури з досліджень Старого та Нового Завіту, з інших біблійологічних напрямів, слід відзначити ще й окремі рецензії на закордонні праці, серед яких, як і в річних оглядах, тематично виокремлювалися ісагогіка, екзегеза, історична критика, текстологія, археологія, релігійна й культурна компаративістика, викладання Біблії¹⁸.

Тематика бібліографічних оглядів і рецензій, окрім розвитку професійної комунікації вчених і богословів, своєрідно демонструвала критичні пункти розвитку європейського біблієзнавства другої половини XIX — початку XX ст. Так, у середині 1860-х рр. у Києві відбулися перші рефлексії з приводу історико-критичних аспектів творчості Е. Ренана та Д. Штрауса¹⁹, які стали потужним подразником для ортодоксів не лише в Російській імперії, але й у Європі. 1870-ті рр. демонстрували толерантніше ставлення до європейських здобутків — аж до сприйняття переказів та коментованих перекладів популярних за кордоном праць²⁰. Ймовірно, тут проявилася певна «залежність» від західних

¹⁷ Орда Х.М. Обзорение иностранной духовной литературы: Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. Соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 237–244; Его же. Обзорение иностранной духовной литературы: Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 244–252; Богдашевский Д. И. Библиография: Г. С. Чамберлен. Явление Христа. Перев. с нем. Изд. 3-е. СПб., 1907 // Труды Киевской духовной академии. 1907. № 9. С. 139–140; Его же. Библиография: Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса // Труды Киевской духовной академии. 1907. № 9. С. 148–151.

¹⁸ Богдашевский Д. И. Библиография: И. Сазерленд. Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907 // Труды Киевской духовной академии. 1907. № 9. С. 140–143; Его же. Библиография: А. Harnack. Lukas der Arzt, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament. I H.). S. I+160 // Труды Киевской духовной академии. 1909. № 9. С. 166–168; Его же [рец. на:] Adolf Deissmann. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der Hellenistisch-römischen Welt. Tübingen, 1909. I+IX+376 // Труды Киевской духовной академии. 1911. № 2. С. 294–298.

¹⁹ Орда Х.М. Обзорение иностранной духовной литературы: Учение о человеке на основании Божественного Откровения. Соч. генерала фон Рудлофа // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 229–236; Его же. Обзорение иностранной духовной литературы: Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. Соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 237–244; Его же. Обзорение иностранной духовной литературы: Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 244–252; Его же. Обзорение иностранной духовной литературы: Элементарная и критическая история Иисуса. Соч. Пейра. Париж, 1864 // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 10. С. 252–260.

²⁰ Антонин (Капустин), архим. [комент. переклад:] Ф. Й. Лаут. Фараон, Моисей и Исход [окончание] // Труды Киевской духовной академии. 1875. № 12. С. 455–472; Покровский Ф. Я. Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе (сост. по соч. Георга Смита «Chaldaische Genesis» в нем. пер. Германа Делича). Лейпциг, 1876 // Труды Киевской духовной академии. 1879. № 1. С. 127–154.

джерел, як в теоретичному, так і в практично-дидактичному відношеннях²¹. 1880-ті рр. відзначилися появою згадуваних вже систематичних, часом навіть щорічних (у 1882–1888, 1898–1901 та 1905 рр.) спеціальних критико-бібліографічних оглядів закордонної біблієзнавчої літератури. Традиція таких оглядів продовжилася до початку 1900-х рр., сприяючи підвищенню наукового рівня критичної рефлексії західних джерел та кращому виявленню їх апологетичної значущості.

Початок ХХ ст. не випадково ознаменувався появою в КДА відгуків та рецензій на публікації західних авторів із біблійної археології. Так, в «Трудах Киевской духовной академии» публікувалися бібліографічні огляди іноземної літератури з біблійної археології²²; рецензії на іноземні праці, насичені даними з біблійної археології та релігійно-культурної компаративістики²³. Це було наслідком неабиякого впливу відомих археологічних знахідок того часу²⁴. Так само на початку 1900-х знову актуалізувалися питання історичної критики Біблії, раціоналізму в біблієзнавстві (реакція на чергові перевидання праць Е. Ренана та представників німецької ліберально-протестантської екзегези, які застосовували історико-критичні методи)²⁵. Нарешті, в 1910-ті рр., як і в попередній період, залишалася актуальною рефлексія з приводу біблійної історії, історичної критики Біблії, а також біблійної текстології²⁶.

Тож поступове й дедалі інтенсивніше, особливо з 1860-х рр., ознайомлення із західною біблієзнавчою літературою активізувало потребу критико-апологетичної реакції київських академістів на західну «нега-

²¹ Никольский М. В. Наша библейская наука. Православное обозрение. 1875. II (2). С. 187–188.

²² Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библейской археологии // Труды Киевской духовной академии. 1901. № 11. С. 466–474; Его же. Новости немецкой литературы по библейской археологии [окончание] // Труды Киевской духовной академии. 1901. № 12. С. 610–618.

²³ Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // Труды Киевской духовной академии. 1903. № 5. С. 113–144; Его же. К вопросу об отношении Библии к Вавилону [рец. на:] Н. V. Huprecht. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // Труды Киевской духовной академии. 1904. № 1. С. 46–58.

²⁴ Рыбинский В. П. По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // Труды Киевской духовной академии. 1908. № 11. С. 436–458.

²⁵ Богдашевский Д. И. (1907с). Библиография: Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса // Труды Киевской духовной академии. 1907. № 9. С. 148–151; Его же. Библиография: A. Harnack. Lukas der Arzt, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament. I H.). S. I+160 // Труды Киевской духовной академии. 1909. № 9. С. 166–168; Глаголев А. А. Непреходящее значение Ветхого Завета. Библиологическая заметка на: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch. Tübingen und Leipzig, 1902. § 38 // Труды Киевской духовной академии. 1902. № 11. С. 491–504.

²⁶ Богдашевский Д. И. Библиография: О. Пфлейдерер. Возникновение христианства. Пер. Г. Ф. Львовича. СПб., 1910. 175 стр // Труды Киевской духовной академии. 1911. № 2. С. 290–292; Его же. [рец. на:] Adolf Deissmann. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der Hellenistisch-römischen Welt. Tübingen, 1909. I+IX+376 // Труды Киевской духовной академии. 1911. № 2. С. 294–298.

тивну» критику. Постійний контакт із західними фаховими джерелами забезпечувався, зокрема, в жанрі критико-бібліографічному.

У відгуках і рецензіях професорів КДА на праці іноземних біблієзнавців знаходимо спроби критичного аналізу основних шкіл раціоналістичної біблієстики, а також осмислення досвіду ортодоксально-апологетичного тренду закордонних біблійних студій. Серед останніх постійно шукалися ідейні та методологічні спільники для розбудови та посилення православної біблійно-апологетичної позиції.

Масив критико-бібліографічних публікацій (переважно вміщених у «Трудах Киевской духовной академии») продемонстрував свою значущість як індикатор залучення київського духовно-академічного біблієзнавства до світового науково-богословського простору. Зокрема, швидкість реагування на закордонні роботи вказує на рівень доступності нових дослідницьких джерел в академічному вжитку, а також на ступінь їх практичного освоєння.

Широта тематичного кола рецензованих робіт, регулярність і частота появи оглядів та рецензій стала одним із показників рівня інтенсивності професійної комунікації в духовно-академічному середовищі. Вона демонструвала міру сприйняття актуальної у світі проблематики; динаміку та спрямованість реагування на методологічні й ідейні виклики; ступінь рецепції київськими академістами іноземних дослідницьких і герменевтичних моделей.

Тематика оглядів і рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених і богословів, своєрідно демонструвала суттєві моменти розвитку європейської біблійної науки.